УДК 811.512.145

Р.Ф. Мирхәев

XIX ГАСЫР – XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНДӘ СҮЗТЕЗМӘЛӘРНЕҢ СТИЛИСТИК КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Статья посвящена изучению стилистических особенностей употребления словосочетаний в татарском литературном языке второй половины XIX – начала XX века. Они, как и другие языковые единицы, играют важную роль в формировании выразительности и стилистической окраски текста, а также в достижении определенного эмоционального фона. Актуальность работы определяется недостаточной разработкой в татарском языкознании проблемы их исследования в диахроническом аспекте. Несмотря на то, что синтаксическая структура татарского языка указанного периода в той или иной степени рассматривается в грамматиках и учебниках татарского языка, составленных в то время, в татарском языкознании она до настоящего времени не становилась объектом исследований исторической направленности.

Ключевые слова: татарский литературный язык, синтаксис, стилистика, словосочетания, стилистические функции синтаксических единиц.

The article is devoted to the study of stylistic features of the use of phrases in the Tatar literary language of the second half of the XIX – early XX century. They like other linguistic units play an important role in shaping the expressiveness and stylistic coloring of the text, as well as in achieving a certain emotional background. The relevance of the work is determined by the insufficient development in Tatar linguistics of the problem of their research in the diachronic aspect. Despite the fact that the syntactic structure of the Tatar language of this period is more or less considered in grammars and textbooks of the Tatar language compiled at that time, it has not yet become the object of historical research in Tatar linguistics.

Keywords: Tatar literary language, syntax, stylistics, phrases, stylistic functions of syntactic units.

Мәкаләнең актуальлеге һәм яңалыгы XIX гасыр – XX гасыр башы татар әдәби теле синтаксик төзелешенең системалы һәм җентекле рәвештә өйрәнелмәве белән билгеләнә. Аның турында мәгълүмат билгеле бер дәрәҗәдә бу вакытта төзелгән грамматикаларда һәм дәреслекләрдә чагылыш тапса да [11: 19–27], бүгенге көндә синтаксик берәмлекләр һәм аларның стилистик үзенчәлекләре тарихи яссылыкта, аерым алганда, күрсәтелгән чор кысаларында, әле өйрәнелмәгән.

Хәзерге татар тел белемендә сүзтезмә исеме астында ике яки берничә мөстәкыйль сүзнең төгәлләүле мөнәсәбәткә керүе нәтиҗәсендә ясалган һәм төгәлрәк төшенчәне белдерә торган төзелмәләр карала [11: 57]. Ияртүче кисәкнең кайсы сүз төркеменнән булуына карап, алар җиде зур төркемгә бүленә: фигыль сүзтезмәләр, исем сүзтезмәләр, сыйфат сүзтезмәләр, сан сүзтезмәләр, алмашлык

сүзтезмәләр, рәвеш сүзтезмәләр, хәбәрлек сүзле сүзтезмәләр. Әлеге синтаксик берәмлекләрнең иярүче кисәкнең кайсы сүз төркеменнән булуына карап, тагын берничә төрен аерып чыгаралар. Мәсәлән, исем сүзтезмә исемле исем сүзтезмә, сыйфатлы исем сүзтезмә, фигыльле исем сүзтезмә дигән төрләргә бүленә һ. б. [11: 60]. Стилистик планда сүзтезмәләр төрле үзенчәлекләргә ия булулары белән характерланалар. Алар билгеле бер дәрәҗәдә XIX гасыр – XX гасыр башы татар поэзиясе һәм мәгърифәтчелек әсәрләре телендә дә чагылыш таба.

Исем сүзтезмәләрнең стилистик кулланылышы. Текстларда әлеге төр синтаксик берәмлекләрдән аерым стилистик үзенчәлекләргә ия булулары белән исемле, сыйфатлы һәм фигыльле исем сүзтезмәләр характерлана.

XIX гасыр – XX гасыр башы татар поэзиясе әсәрләрендә исемле сүзтезмәләр, жанр таләпләреннән чыгып, рифма тудыру чарасы буларак кулланылалар:

Белми үзсүзле мәрыйз имләт дигән ***сүз кадрене,***
Аңламас беткән сәфил гыйззәт дигән ***сүз кадрене.***
Белми хайваннар да инсият дигән ***сүз кадрене,***
Һәм тупаслар белми шигърият дигән ***сүз кадрене*** [13: 132].

Шуның белән бергә алар биредә катлаулы метафоралар тудыруда катнашалар:

Диңгез якасында торып, без сусамыйк, –
Хөрриятнең диңгезләре *ташый имде* [12: 55];

Мәзлүмнәргә якты, нурлы көннәр килде, –
Азатлыкның кояшы *тугды имди* [12: 55].

Мәгърифәтче язучылар әлеге синтаксик берәмлекләр нигезендә барлыкка килгән катлаулы метафораларны, үз чиратында, персонажларны тасвирлаганда файдаланалар: ***Ләтафәтнең кубәләге*** *улган Сәлимә туташдан Самарда ихтыярсыз аерылачак идем* [15: 36]; ***Фиракың уты*** *яндырадыр да, шуңа мәҗбүр уларак аглыйурым!* [16: 41].

Алга таба алар, образлы мәгънә төсмерләренә ия булып, катлаулы стиль чараларын (метонимия, метафора, гипербола һ. б.) барлыкка китерүдә катнашалар. Исемле исем сүзтезмәләр нигезендә барлыкка килгән катлаулы метонимияләргә авторлар аерым персонажлар турында сүз барганда мөрәҗәгать итәләр: *Бу дәфга мәзкүр* ***арыслан күз*** *Хисаметдин илә Әбүзәр мирзайа бакыб, сүзләрене динләр иде* [1: 42].

Мондый метонимияләр текстларда билгеле бер күренешләр, аерым алганда җинаятьләр, кешенең үлем хәлендә ятуы, хәерчелек һәм эчкечелек турында сүз барганда да җәлеп ителәләр: *Менә, абыстай, әйтдем ич, карт гомреңдә* ***Себер эшләре*** *кыласын, диб* [3: 30]; *Әнкәңез агыр мәразъда улыб,* ***әҗәл ясдыкындадыр*** [3: 62]; *Ачлыкдан, ялангачлыкдан,* ***кеше капысындан*** *сезе сакладым* [4: 24]; *Бичара адәм! Кәнденең сәламәтлегене,* ***хатынының күз яшене, балаларының ризыкларыны*** *эчәдер!* [16: 29].

Исемле исем сүзтезмәләр нигезендә барлыкка килгән катлаулы метафораларны мәгърифәтче язучылар, нигездә, иҗтимагый характердагы күренешләр турында сүз алып барганда файдаланалар: *Киләчәк заманда корылачак* ***мәгыйшәт бинасының*** *нигезене та сабый вакытларындан мөхкәм корыб варырлар* [15: 66]; *Ходай даимән гаделдер, у* ***мәхәллә җаһилләренең фетнә йипләрене*** *кисде* [4: 29]; *Мәшһүр Зәрафшад нәһере дә Аму-Дәрья нәһеренә табиг улыб, Сәмәрканд, Бохара тарафларыны* ***дөнья җәннәте*** *кеби идән бер нәһердер* [4: 57].

Алга таба текстларда әлеге стиль чарасы аерым персонажларга һәм затларга бәя биргәндә кулланыла: *...Сәлимә туташның* ***гыйлем диңезе*** *идегенә канәгать итдем* [15: 53]; *Багдад, Картабә, Гарната, Мисыр, Бәсра, Дәмәшк, Хәлеб, Мәдинә, Мәккә шәһәрләрендә йитешкән мәшһүр хатынлар ошбу* ***иҗтиһад агачларының йимешләредер*** [15: 66–67]; *...бу* ***«Дарвин» маймүнләре*** *кайдан килеб, кайда вармакдалар иде?...* [16: 61].

Моннан тыш мондый метафораларга авторлар тикшерелә торган чорда татар тормышында мөһим урын тоткан аерым иҗтимагый институтлар турында сүз алып барганда (а) һәм персонажларның психологик халәтен тасвирлаганда (ә) мөрәҗәгать итәләр:

а) *Шагыйрьләремезнең* ***«дөнья оҗмахы»*** *дия тәусыйф итдекләре мәдрәсә почмагында улган урынымдан биздем, вә башымны алыб бер тарафка кидәргә карар вирдем* [15: 7];

ә): *Аллаһы Тәгаләнең бәгзы бер бәндәләре энҗегә гарк улдыгы хәлдә, икенче берләре бер кисәк кара икмәкгә мохтаҗ улыб башыны таш өстенә куйыб җан вирдегене хәтерләб,* ***хыял дәрьясына*** *батыб хәйран улмакда идем* [15: 39–40].

Исемле исем сүзтезмәләр нигезендә барлыкка килгән чагыштыруларны язучылар, нигездә, персонажларның аерым сыйфатларын тасвирлаганда җәлеп итәләр: *Чөнки аның үзенең дә зиһене* ***үрмәкүч оясы кебек*** *чуалыб беткән* [10: 71]; *Май кеби йомшак,* ***сандугач сайравы мисаллы*** *моңлы вә мөлаем давышлары таң йиле рәвешендә җанымны рәхәтләндерә иде* [15: 32]; *Зирә абыстайнын дәрес ысулы,* ***курай давышы кеби*** *гүзәл тавыш илә көйләмәкдән гыйбарәт иде* [16: 47].

Әлеге синтаксик берәмлекләрдән оешкан градацияләр текстларда пейзаж картиналарын тудырганда кулланылалар: *Кояш баткан соң, төрле якдан ишеделенәчәк* ***курай давышларыны,*** *көтүчеләрнең чыбыркы шартлатуларыны, чабыб варган юлчыларның* ***кыңгырау давышларыны, сандугач сайрауларыны*** *дыңлаб ләззәтләнәчәк көнләрем вар идегене фикерләб, балалар мисалында сәвенә идем* [15: 8].

Алга таба исемле исем сүзтезмәләр нигезендә барлыкка килгән антитезалар ярдәмендә мәгърифәтче язучылар тикшерелә торган чорда татар җәмгыяте алдында торган көнүзәк мәсьәләләрне (а) һәм персонажларның аерым ситуацияләрдәге психологик халәтен (ә) ачып бирәләр:

а) *Көнләремез* ***гафләт көнләре*** *дәгелдер. Шу гасыр* ***куршун, хәнҗәр гасыры*** *да дәгелдер. Гасырымыз* ***голүм вә мәгариф гасырыдыр, идарә, сәясәт мәйданыдыр*** [4: 59];

ә) ***Кайгы хәбәрене*** *ишетмәкгә нисбәт әйләдекдә,* ***шадлык хәбәрене*** *ишетмәк агыр һәм гүч улдыгыны белдем* [15: 78].

Сыйфатлы исем сүзтезмәләргә килгәндә, XIX гасыр – XX гасыр башы татар поэзиясе әсәрләрендә алар катлаулы эпитетлар тудыруда катнашалар:

Җәй көнен яздым бераз; язмыйм әле кыш, көзләрен,
Алсу йөзле, кара кашлы, кара күзле *кызларын* [12: 183].

Шуның белән бергә әлеге синтаксик берәмлекләр нигезендә бирердә катлаулы метонимияләр дә барлыкка килә:

Һәммәсе кяфергә охшашлы бу ***тар чалбарларың;***
Нә мөселманлыкка анларда шәбаһәт бар иде [12: 257].

Әлеге синтаксик берәмлекләрне мәгърифәтче язучылар беренче чиратта персонажларның портретларын тудырганда җәлеп итәләр: *Әмма бер көлешендә* ***кып-кызыл дудаклары*** *вә* ***ак энҗе дешләре*** *менланың күзендән качмады* [1: 10]; *Ахунд хәзрәтләренең өстендә* ***яшел чапан,*** *башында* ***биек ак чалма,*** *кәндесе* ***зур буйлы нечкә кеше*** *иде. Йитмеш яшьләренә йитешмеш, зур* ***ак сакаллы,*** *мәһабәтле вә шөҗагатьле кемсәнә иде* [2: 39].

Моннан тыш авторлар аларны геройларның мораль йөзен һәм социаль статусын ачып биргәндә файдаланалар: *Гали бай бу вилаятьдә* ***бөек вә мәшһүр төҗҗар*** *иде* [1: 12]; *Ул Ягъкуб Галиев бик* ***мордар кеше,*** *ул кызны да бик җәбер кылган иде* [3: 22].

Югарыда күрсәтелгән стилистик вазифалар йөкләнгән сыйфатлы сүзтезмәләр текстларда еш кына образлы төсмерләргә ия булалар һәм геройларның портретларына билгеле бер дәрәҗәдә тасвирлык өстиләр: *Бу* ***нәзек бил вә җәмилә кыз*** *менланың күзенә тәмамән күренде* [1: 9]; *Мөселманлар фәкать таҗир адәмләр улмаенча, мабәенләрендә нечкә вә зәгыйфь,* ***соры вә нурлы йөзле яшь-яшь адәмләр*** *дә мәүҗүд иде* [2: 36]; *Җөмлә җәмг улынмыш мөселманлар, руслар ахунд хәзрәтләренең* ***мөнәүвәр йөзенә*** *бакмышлар иде* [2: 39]; *Ул бик яхшы* ***кеше*** *һәм бик* ***үткен, булган...*** [6: 46]; *Капы ачылдыкда, кулына кечкенә бер лампа тоткан Фатыйма туташ ай кеби* ***нурлы йөзе*** *илә караңгы бүлмәнең эчрүсен яктыртды* [10: 94].

Шуның белән бергә әлеге синтаксик берәмлекләргә авторлар үз чордашларында күрергә теләгән һәм, киресенчә, күрергә теләмәгән сыйфатлар турында язганда мөрәҗәгать итәләр: *Бикбау агай да төрле гәзитәләр вә яңа рисаләләр вә романнар укыб,* ***иске фикердән,*** *күгәргән, сөрсегән игътикадларыннан пакьләнгән иде* [5: 16]; *Ул үзенең тәхетен* ***надан мөдәррисләргә, ялган ишанларга*** *алтын медальләр, ефәк чапаннар биреб кенә саклады* [7: 4–5]; ***Гүзәл холык*** *әдәб, гыйффәт, сабыр, тәхәммелдән гыйбарәтдер* [15: 5]; *Милләт димәк* ***ба-***

***сыйратлы картлар, тәүфыйклы егетләр**, яки **гафиф вә тәдбирле ирләр** вә **тәрбияле хатуннар** илә каим улыр* [16: 67].

Аерым очракларда сыйфатлы сүзтезмәләр нигезендә катлаулы метонимияләр барлыкка килә: *Иртәйә сиңа да, Ибраһим Галиевкә дә – икеңезә дә **«акчасыз фатир»** вирерләр* [3: 46]; *Углыңны мулла итә белмәсәң, тик **тар балак** булыб йөрсен* [5: 18]; *Студент боларны сөйләгән вакытта безнең **яшел чапан** берлән **ак җиләннең** авызлары берәр карыш ачылыб, утырган җирләрендә катыб калдылар* [10: 47]; *Шунда яхшы кызыб кына бәлеш ашаганда, сүздән сүз чыгыб, Сәлимҗан хәзрәт белән сабынчы Мусаның зимләзиядә (гимназия) укыган **тар балагы** мәдрәсәләр хакында бәйләнешеб китеб, мәҗлеснең ямен, бәлешнең тәмен җибәрделәр* [14: 79].

Моннан тыш әлеге синтаксик берәмлекләр персонажларның билгеле бер ситуациядә кичергән психологик халәтләрен ачып бирү чарасы булып торалар. Аларны мәгърифәтче язучылар персонажларның кайгы-хәсрәт кичергән вакытларын, боек чакларын тасвирлаганда аеруча еш кулланалар: *Гыйлаҗ бай да **сынык күңел** илә: «Рәхмәт, рәхмәт, Аллаһы Тәгалә шәфкатен бирсен», – диб, калай савытны алыб, икенче бүлмәгә китде* [6: 52]; *...**татлы хыялларның** барысы да **ачы бер кайгы-хәсрәткә** әйләнәдер иде* [10: 82]; *Бунларның ләззәтле сохбәтләре илә **моңлы вә боек күңелемне** юатыр идем* [15: 50]; *Әсманың кара хәбәрләрене вә **хәсрәтле сәгатьләре** идегене шәкерд белер вә зиядә кызганыр, әгәр дә әлендән килер исә, кәнде җаныны фида идәрәк Әсманың ата вә анасыны кире дөньяга кайтарыр иде* [16: 53].

Аерым очракларда алар пейзаж тасвирламаларында да урын алалар: *Көн бик салкын иде, аз гына кояш яктысы улса да, **ачы суык җил** карны, очырыб, юлга сала бардыкдан, юл да бик агыр иде* [6: 4].

Сәяхәтнамәләрдә авторлар сыйфатлы исем сүзтезмәләрне сәфәр вакытында булган җирләрдә очрашкан аерым социаль төркемнәр һәм шәхесләр турында язганда кулланалар: *Һич аяк басаҗак йир юк, **кара мужик** халкы илә тулмыш* [8: 8]; *Һәм дә бу юлда гизәнләрең әксәры улдыкҗа **тәмиз вә кибар токымдан** улыйур* [8: 31]; *Кәндесе мөстәгыйд вә **ачык фикерле вә һәр шәйә мераклы бер гәнҗдер*** [8: 34–35]; *Шәркың **тәмиз йөрәкле, халис иманлы, саф калебле, садакатьле, итагать вә мәрхәмәтле, сададил вә мосафирпәрвәр адәмләрене** сәвмәйән кеше һич юкдыр* [9: 46].

Фигыльле исем сүзтезмәләргә килгәндә, аларны язучылар беренче чиратта укучының игътибарын персонажларга хас булган аерым сыйфатларга җәлеп итәр өчен мөрәҗәгать итәләр: *Бу ханә үзе кечек булса да, тахтадан башы, анбары вә мөхкәм сарайлары сахибенең иҗтиһадлы, **хезмәт сәвән адәм** идегене күстәрерләр иде* [1: 2]; *Хәнифә туташ үзе дә **укымыш кыз** иде* [1: 11]; *Гизлеҗә **бала тугыран хатуннар** ичүн тугырмайа **мәхәл вирән вә балалары тәрбия кылан** бөйлә **карт хатыннар** Казанда юк дәгелдер* [3: 19].

Аерым очракларда әлеге төр синтаксик берәмлекләрне авторлар үзләренең персонажларында күрергә теләгән сыйфатлар турында сүз алып барганда җәлеп итәләр: *Тәрбияле кызлар хатын улдыклары соңында бер өйне гакыл илә идарә кылырлар, баланы гүзәл тәрбия идәрләр, ирләренә ышанычлы вә* ***тугры гакыл вә киңәш вирүче, күңелләрене шадландыручы, серләрене һәм мөхкәм саклаучы ибдәш*** *улырлар* [15: 68]; *...кулларына тәсбих тотыб,* ***сүз почтасы йөртүче, төкереге илә биздерүче яки сәүдерүче картчыкларга*** *бәян идәрләр* [15: 69].

Алга таба алар әсәрләрдә пейзаж тасвирламаларында урын алалар: *Гүнәш нур вә эсселекне* ***чыбарланмыш каралара*** *сачмыш иде* [1: 53]; *Хәб шәһәр тирән уйкуйа далмыш, урамда* ***янан фәнәрләр*** *кызның күңленә аз хушнудлык вирделәр* [1: 53]; *Бу шәһәрнең бинаалары, урамлары,* мәсҗедләренең ***күккә чыкган манаралары*** *– җөмләсе мәхәббәтле күрелмәкдә иде* [15: 8]; *...****күккә аз гына йитмәгән таулар*** *күңелгә ләззәт китерә иде* [15: 22].

Сыйфат сүзтезмәләрнең стилистик кулланылышы. Әлеге төр синтаксик берәмлекләр текстларда, нигездә, персонажлар яисә аерым затларга хас булган билгеләрне атап, аларның портретларын тудыруда катнашалар: *Янә бер дәкыйка кичдекдән соңра ишекләр ачылды, ишекдән* ***урта буйлы, кара сакаллы, озын кара сачлы*** *бер рус керде* [2: 11]; *Егерме яшьләрендә хисаб улынан бу татар* ***гүзәл чәһрәле, тулгун вөҗүдле, кызыл йөзле, майлы күзле*** *мөлаем бер егет иде* [9: 12]. Үзе ***ачык йөзле, тугры сүзле*** *бер мужик булыб, һичбер вакыт кеше гайбәтен сөйләб вакыт кичермидер* [10: 74]; *Бер-берләрендән аерылдыклары вакытда Әсма* ***кечкенә вә ак йөзле, аз канлы, йомшак вә акрын сүзле*** *иркә бала улыб, Габбас мелла да кара сач вә* ***кара сакаллы*** *иде* [16: 128].

Фигыль сүзтезмәләрнең стилистик кулланылышы. Текстларда бу синтаксик берәмлекләр стилистик планда, нигездә, катлаулы метонимияләр барлыкка китерүдә катнашлар: ***Галиб улмак эстәйәнләр*** *бу хәдисне ишедеб вә менла Хисаметдин илә мөбәхәсәйә тәкатләре йетешмәдегене фәһемләб сөкүтә мәҗбүр улдылар* [1: 18]; *Хатынларымызның да* ***аракы вә башка мөскираты сәвәнләре*** *юк дәгел* [3: 6]; *Авыл вә карйә* ***имамлыкы җәһәтенә керәчәкләр*** *русча сүзләшмәйә вә укымайа белмәләре лязимдер* [3: 13]; *...****яшь гомердә тырышканлар*** *картлыкда рәхәт күрерләр* [15: 34].

Алга таба мәгърифәтче язучылар аларны персонажларның портретын биргәндә һәм аларга хас булган сыйфатлар турында сүз алып барганда файдаланалар: *Йөзендән дәрин* ***фикерә далдыгы беленер*** [1: 3]; *Янидән чыкмыш кечек сакалы вә мыеклары вә кечек сачы коңгыр* ***рәнкдә улыб*** *йөзенең гүзәллегене даха зиядәләшдереpләр* [1: 4]; *Бүлмәнең идәненә бәһале ковёр дүшәлмеш, тәрәзәсендә хуш исле гөлләр вә башкача ив әсбабының яхшылыгы Әхмәди Хәмидевнең бай* ***адәм идегенә*** *дәләләт кылалар иде* [2: 24]; *Йөзендә улган тир борчаклары* ***энҗеләргә ошаб*** *тезелеб торадыр иде* [15: 18].

Шуның белән бергә фигыль сүзтезмәләр пейзаж картиналарын тудыруда катнашалар (а) һәм вакыйгаларның тасвирламаларында да урын алалар (ә):

а) *Бер урамлы* ***авыл булыб,*** *урамы озын вә киңдер. Урамы узайыб, кыйбла тарафындагы* ***очында борылыб,*** *суга юл чыкадыр* [1: 2]; *Кырда юл* ***бәркарар улмайыб****, кар бераз ягмыш иде* [1: 7].

ә) *Маһруйның әнкәсе, бу сөалә җаваб вирмәйенчә, кечек балалардан зиядәрәк тавыш илә* ***кычкырыб җыгламайа башлады*** [3: 38]; *Буңа каршы уларак бән дә Хуҗа Насретдин* ***ләтыйфәләрене хикәят вә тәрҗемә идеб****, туташны көлдерер идем* [15: 51].

Текстларда әлеге синтаксик берәмлекләр бер-бер артлы кулланылып, сурәтләнә торган вакыйгаларның динамикасын арттыруда да катнашалар: *Яшь кыз йомшак* ***дүшәгендән торыб, әтрафа бакыб,*** *җөмләсе уйкуда улдыкларыны белдекдән соңра,* ***лампасыны яндырыб, каләм-кәгазь тапыб,*** *бөйлә мәктүб язды* [1: 37]; *Господин Шубин... кесәсендән бер кисәк* ***балавыз чыкарыб****, ...мәзкүр балавызга револьверның, дуласының* ***очыны басыб****, револьверның зурлыгыны, биеклегене үлчәб алды* [2: 58]; *Бу сөальдән соңра Маһруй... Ягъкубла беренче дәфга нә* ***тарик вә*** *нә* ***йирдә күрешдегене*** *вә әүвәл күрешдекдән соңра йиде ай бушка кичермәйән гомерене тәфсыйлән вә нә вакытда хамилә улдыгыны, вә йиде ай кичкәч, Ягъкубла мабәенләрендә зоһур идән намәхәббәт вә салкынлыкны вә соңра ике ай микдар* ***бер-берене күрмәдекләрене*** *вә мәгълүмеңез картчык ивендә ир* ***углан вөҗүдә килтердегене*** *вә... Ягъкуб Галиевкә хат языб,* ***картчыкдан ирсал кылдыгыны****, ...һәркаюсыны тәфсыйлән бәян кылды* [3: 25].

Аерым очракларда әлеге нигездә тасвирлана торган вакыйгаларның динамикасын арттыра торган градацияләр барлыкка килә: *Җиһангир, Маһруйны бу* ***кәйфиятдә күреб, мөтәхәйир вә мөтәфәккир улыб****, бер-ике секунд сөкүт соңда кесәсендән* ***пәке (пычак) чыкарыб, өстәл өстенә менеб, питлә җебене кисеб****, Маһруйны әҗәлдән хәлас кылды* [3: 41].

Авторлар тарафыннан мондый төр градацияләр геройларның хис-кичерешләрен һәм эчке халәтләрен ачып биргәндә дә файдаланылалар: *Кечек бала исә, үз* ***әткәсене таныб, фәрехләнеб, каршысына җөгереб килеб****: «Әткәй! Әткәй!» – дийү, кулыны вә муенындан кочаклаб, йөзене вә башыны үпмәйә башлады* [3: 38]; *Маһруй, атәш күзләре илә бүлмәнең стенасы (дивары)ны карарлкән, кечек тәрәзәдә улан тимер* ***рәшәткәйе күреб,*** *гвоздь* ***зарур улмадыгыны белеб,*** *котырган* ***кеше кеби гаҗәлә кылыб,*** *җебне* ***кулына алыб*** *вә бүлмәдә улан кечек өстәлне тәрәзәнең* ***янына килтереб, өстенә менеб****, җебнең бер тарафыны* ***рәшәткәйә баглаб****, питләле тарафыны* ***муенына кийеб****, аягы илә* ***өстәлне орыб агдарыб****, әҗәлнең* ***кулына дөшеб,*** *гаять агыр мәшәкатьләр илә җан тәслим кылмайа башлады* [3: 41].

Текстларда фигыль сүтезмәләргә хас стилистик үзенчәлекләр аларның чагыштырулар буларак кулланылышында да чагылыш таба. Аерым алганда бу төр синтаксик конструкцияләр:

1) персонажларның психологик халәтен, аларның хис-кичерешләренең дәрәҗәсен ачып бирәләр: *...Гайшә ханымның йөзе, үлгән* ***адәм йөзе кеби агарыб****...* [2: 67]; *Хәдичә туташ да бу кеби гүзәл* ***мәслихәтне ишедеб,*** *тәхте каләмдә тәмам улмайачак кадәр шадланды* [2: 29];

2) башка эш-хәрәкәтләрнең үтәлү рәвешен ачыклап киләләр: *...аучы* ***куян вә үрдәкне өмид идеб сакладыкы кеби*** *бу да никахлар өмид идеб сакламакда иде* [1: 19]; *Муса әфәндейе мәхкәмәдән үле* ***кешейе чыкарган кеби*** *күтәреб чыкардылар* [2: 47]; *Үз* ***баламны тәрбия кылган кеби*** *тәрбия кылырмын* [3: 28]; *Бунлар гүя каты кычкырышмак* ***мөсабәкасы (ярышмак) идәр кеби*** *бер-берендән артык кычкырышырлар* [16: 59].

Алга таба фигыль сүзтезмәләр әсәрләрдә тасвирлана торган вакыйгаларның һәм процессларның ни сәбәпле башкарылуын ачып бирү чарасы буларак кулланылалар: *Бу сөале ишедеб, җәмгыятьнең чугысы вә хосусән Бикбулат менла вә Гали бай вә углы бу шәкерд* ***Хисаметдине хараб идәр дийү*** *батинән мәмнун улдылар* [1: 15]; *Казан байлары мабәйнендә мәшһүр вә мәгъруф бай Әхмәди Хәмидев Хәдичә исемле кызыны йөз мең сум көмеш* ***акча илә кияүгә вирдегендән*** *Муса Салихов Хәдичә туташны кәләшлеккә аладыр иде* [2: 9]; *Фәридә исә, әбкәсенең* ***җыглаганын күреб****, әүвәлгедән зиядә яшьләр дүгеб, әткәсенең муенына кочакланыб, җыгламайа дәвам итде* [3: 38].

Моннан тыш алар тасвирлана торган вакыйгаларның вакытын башка процесска мөнәсәбәттә конкретлаштырганда җәлеп ителәләр: *Җомга* ***намазыны укыдыктан соңра,*** *Хисаметдин менла атны чанайа йигеб, бәгъзы кирәк шәйләр алмак ичүн шәһәрә юлланды* [1: 7]; *Сибгатулла әфәнде исә* ***атасыйла хәбәрләшдекдән соңра,*** *үлек кеби агарыб, кайгы вә әфкяр дәрьясына батды* [1: 54]; *Бер сәнә мөкаддәм мән* ***Петербургга вардыкымда*** *«Татарский ресторан» исеме илә мәшһүр вә мөгътәбәр чәйханә вә номерләренең 8 нче номеренә дөшдем* [2: 21]. *Ягъкубның өстенә өч-дүрт тас кайнар* ***су салдыгымдан соңра****, «тәмам» идәйем дийү, агач шайкасы-ләгәнлә ике дәфга идәнгә егылмыш Ягъкубның башына ордым* [3: 26];

Публицистик чигенешләрдә фигыль сүзтезмәләр XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында татар җәмгыятендә күзәтелгән тискәре иҗтимагый күренешләрнең табигатен ачып бирә торган антитезалар тудыруда катнашалар: *Мондаен* ***сафсаталар белән гомер черетеб*** *тә, дөнья вә ахирәт өчен файдалы* ***гыйлемнәрне үгрәнмәгәнлегебез*** *өчен милләтебезнең хәленә бик шиддәтле тәәссеф иттем* [10: 35]; *Ун* ***еллар тәхсил идеб*** *дә һәм Казаның беренче дәрәҗәдә шөһрәт* ***мәдрәсәсендә тәрбияләнеб,*** *бер* ***кыз кадәр сүзләй алмадыгым*** *олуг гаеб вә бөек кимчелек иде* [15: 21]; *Безнең Казан байларының хатынлары,* ***ирләре үлгәндә үкереб-үкереб егълаб,*** *иртәге* ***көненндә көлә-көлә*** *яшь кияүгә кидәләр иде...* [15: 34].

Фәнни стиль катламында алар укучыларга этнографик, конфессиональ һәм тарихи характердагы мәгълүматны җиткерү өчен хезмәт

итәләр: *...Казанда йөз биңдән зиядә* ***җан хисабы улыб****, дүртенче өлеше әхле исламдыр. Мөселманлар җөмләсе сөнни вә Әбу Хәнифә* ***мәзһәбендә улыб****, делләре һәм төрекчәдер. Голәма вә шәкердләре* ***чапан вә чалма кийеб****, сәүдәгәре өстендә сукна бишмәт, чалбар, каракүл бүрек уладыр. Хатынлары* ***калпак, такыйа, читек, кәвеш кийеб,*** *урамга чыкдыкларында чапан бөркәнәләр* [15: 3].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, XIX гасыр – XX гасыр башы татар әдәби телендә сүзтезмәләргә йөкләнгән стилистик вазифалар беренче чиратта аларның рифма, катлаулы метафоралар, эпитетлар, метонимияләр, градацияләр тудыру чарасы буларак, образлы төсмерләр һәм иҗтимагый эчтәлек белән баетылып кулланылышында чагылыш таба. Шуның белән бергә әлеге синтаксик берәмлекләргә персонажларны тасвирлау, аларның рухи дөньяларын һәм психологик халәтләрен ачып бирү, пейзаж картиналарын тудыру, заман таләпләреннән чыгып, аерым социаль күренешләр һәм иҗтимагый институтларга бәя бирү, укучыларга этнографик һәм социаль-икътисади, конфессиональ һәм тарихи характердагы мәгълүматны җиткерү, аерым иҗтимагый күренешләрнең асылын ачып бирү кебек вазифалар йөкләнә.

Әдәбият

1. *Акьегет М.* Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

2. *Бигиев З.* Өлүф, яки Гүзәл кыз Хәдичә. Роман. Казан: Тип. Г.М. Вечеслава, 1887. 77 б.

3. *Бигиев З.* Гөнаһе кәбаир. Роман. Казан: Тип. Г.М. Вечеслава, 1890. 72 б.

4. *Бигиев З.* Маварәэннәһердә сәяхәт (Транс-Оксанияйә сәфәр). Казан: Типолитогр. И.В. Ермолаевой, 1908. 108 б.

5. *Бикколов К.* Алтынбай агай. Авыл халкының көнкүрмешен тасвир иткән роман. Казан, 1908. 40 б.

6. *Бикколов К.* Бәдәлче. Казан: Типо-литография Н.М. Чижовой, 1909. 80 б.

7. *Бикколов К.* Хаҗи. Казан: Лито-типография «Братья Каримовы», 1912. 47 б.

8. *Кәрими Ф.* Яурупа сәяхәтнамәсе. Оренбург: Тип. «Вакыт», 1902. 191 б.

9. *Кәрими Ф.* Кырым сәяхәте. Оренбург: Тип. М.-Ф. Каримова, 1904. 116 б.

10. Фатих Кәрими. Морза кызы Фатыйма. Сайланма әсәрләр / [китапны төзүче, иске язмадан заманчага күчерүче, аерым сүзләргә аңлатма бирүче һәм кереш мәкалә авторы филол. фән. канд. М.В. Гайнетдинов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 414 б.

11. Татар грамматикасы: өч томда / [проект җит. һәм автор М.З. Зәкиев]. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2017. Т. III. 536 б.

12. *Тукай Г.М.* Әсәрләр: 6 томда. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Р.М. Кадыйров, З.Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Н.Ш. Хисамов, З.З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 407 б.

13. *Тукай Г.М.* Әсәрләр: 6 томда. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Р. Шәйхелисламов, Г.А. Хөснетдинова, Э.М. Галимҗанова, З.З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 384 б.

14. *Мөхәммәдев Ш.* Сайланма әсәрләр / [төз. М. Гайнуллин]. Казан: Таткнигоиздат, 1958. 408 б.

15. *Фәхретдинов Р.* Сәлимә, яки Гыйффәт. Гафил бән Габдулла әсәре ларак бер хикәятдер. Казан: Тип. Б.Л. Домбровского, 1899. 80 б.

16. *Фәхретдинов Р.* Әсма, яки Гамәл вә җәза. Оренбург: Тип. М.-Ф.Г. Каримова, 1903. 130 б.

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Мирхаев Рифат Фирдинатович,
доктор филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

mirhaev77@mail.ru